

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

(«Ազդարար»-ի 170-ամյակի առթիվ)

Մ. Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, որը XVIII դարի երկրորդ կեսի նաև հայ առևտրական կապիտալի նշանակալից օջախներից մեկն էր, 1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին լույս տեսավ առաջին հայ պարբերականի՝ «Ազդարար»-ի անդրանիկ համարը։ Այնուհետև ամսագիրը կանոնավոր կերպով հրատարակվում է մինչև 1796 թ. մարտ ամիսը։ «Ազդարար»-ը չեղած ընդունելություն է գտնում Մադրասի հայկական դադուքում։ Նրա խմբագիր Հարություն քահանա Շմավոնյանին շնորհավորում են և «բանական» գործին հաջողություններ մաղթում տեղի հայ գործիչներն ու կրթված վաճառականները։ Ամսագրի հրատարակությունը նրանք դիտում են իբրև «ազգի նորոգման» ավետիս, մշտավոր կյանքի զարթոնքի ազդակ։ Հետաքրքրական է, որ առաջին հայ պարբերականի հրատարակությունը նրանք կապում են արևմտյան քաղաքակրթության և ուսական արևելյան քաղաքականության հետ։

«Ազդարար»-ի թղթակիցներից մեկը, խոսելով այն ընդունելության մասին, որ գտնում է ամսագիրը հայության շրջաններում, նշում է, թե ամենքը զննում էին այն, կարդում, վիճում, քննարկում բարձրացված հարցերը։ Ակներև է, որ Մադրասի հայկական դադուքում արդեն կար վաճառականներից ու երիտասարդ գործիչներից կազմված մի խավ, որն անտարբեր չէր անցնում «Ազդարարի» հրատարակության փաստի կողքից։ Թերթը հիմնականում ստանում է մտավորականների հավանությունը, որոնք զնահատում են Շմավոնյանի ջանքերը «Ազդարար»-ը հրատարակվում էր որոշակի ծրագրով և սկզբից մինչև վերջին համարը հավատարիմ է մնում այդ ծրագրին։

Ամսագրի քաղաքական դիժը առավել հստակությամբ երևում է հրապարակախոսության բաժնում, որին զգալի տեղ է հատկացված։ Հրապարակախոսությունը «Ազդարար»-ում շարունակություն էր Բաղրամյան-Շահամիրյան քաղաքական հրապարակախոսական գծի, որն սկզբնավորվել էր Մադրասում 1772 թ. «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» աշխատության հրատարակությամբ։ Թե՛ այդ գիրքը, թե՛ Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» հոշակավոր աշխատությունը՝ հայ իրականության մեջ սկիզբն էին դնում քաղաքական հրապարակախոսության։ Բաղրամյանը, հանգամանորեն խոսելով հայ ազգի ընդհանրության մասին, բարձրացնում էր նրա ինքնաճանաչության և քաղաքական անկախության հարցերը։ Նա երազում էր օտար նվաճողներից ազատագրված Հայաստանը, որը պետք է վերակենդանանար ուսման և կրթության սիջոցով։

Շմավոնյանի «Ազդարար»-ը նույնպես քննարկում է այս խնդիրները։ Ամսագրի հրապարակախոսության կենտրոնական թեման է դառնում դադուքահայության ապագայի, նրա հեռանկարների և անելիքների հարցը։ Այս խնդիրն

ուղիղ գծով առնչվում էր հայերի կացության, առևտրի վիճակի և հեռանկարների հետ: «Ազդարար»-ի էջերում բազմաթիվ հոդվածներ են հրապարակվել նվիրված հայ վաճառականների գործունեությանը, նրանց ծովային ճանապարհորդություններին, օտար շուկաներում ունեցած հաջողություններին և, դերազանցապես, անհաջողություններին. Ճիշտ է, հայ զաղութը Հնդկաստանում շատ հին պատմություն ուներ, և հայ առևտրական կապիտալը որոշակի ուժ էր ներկայացնում այնտեղ, բայց անդլիացիների մոտքը Հնդկաստան փոխում է ուժերի հաշվեկշիռը: Հայ վաճառականներն անգոր էին դիմադրելու քաղաքակիրթ Անգլիայի հզոր առևտրական տների մրցակցությանը: Նրանց վիճակն էլ ավելի ծանրացնում էր միջազգային լաուված մթնոլորտը: «Ազդարարի» հրատարակության տարիներին ռազմական գործողություններ են ծավալվում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, փակվում են առևտրական ճանապարհները, առևտուրն անկում է ապրում: Ամսազրի թղթակիցները շարունակ բողոքում էին, թե հսկայական քանակությամբ ապրանքներ մնացել են առանց վաճառվելու, գործերը շատ վատ են շինական շուկայում և այլն: Թե որքան ծանր էր հայ վաճառականների վիճակը օտար շուկաներում, այդ երևում է մի վաճառականի նամակից, որը Չինաստանից ուղարկված էր Մադրաս. «Մնաց արյւ առնեմ, որ ինչ ումիտով ի և ինչ ումիտս կտրվեց. բայց սլամաթ խասանք. ոչ ինք սլամաթ իւասել, լև զններ եթե Ֆրանսիզն մեզ բռնել լիներ, շատ ուրախ զննի, քան թե էսպես դառն բազարի շհանդիպի. էն ողորմելության բազարինաք հանդիպել, որ 100-ին 20 պակաս ապրանք ռադիանք ծախելն, էն էլ չի ծախման, բոունք կեսն ծախվելա, վայ էն ծախսին, որ ծախվելա, հուսացելամ աստուած, որ մին ողորմություն առ 'ի մյուս տարին մնացյալ ապրանքն շախի ծախվի, որ տարես դարարն դուս գոյ, հուս աստված»¹:

Առանձին թղթակցություններից բացի զաղութահայությանը հուզող այս հարցերն արծարծվում էին «Ազդարար»-ի աշխատակիցներ «Ուրախակից բարեկամի», «Հայի որդի հայի», «Ազգակցի» և խմբագրի ծրագրային հոդվածներում: Ուրախակից բարեկամը իր հրապարակախոսական շափածո հոդվածներում բազմաթիվ փաստերով հաստատում է, որ իսկապես հայ վաճառականները ձախողվում են Չինաստանում, Մաւիլայում, Բատավիայում: Հայերի ունեցվածքը ցուրն է նետվում, մինչդեռ նրանց ավանդական հայրենիքում տնօրինում են օտարները: Նա խորհուրդ է տալիս հայերին՝ վերցնել իրենց զանձը և զնալ «Աշխարհն Հայաստան», որը նրանց հայրենիքն է: Այս ծրագրի իրականացման գործում ամսագիրը մեծ դեր է հատկացնում մանուկ սերնդի կրթությանը: Ուսումն ու կրթությունը կօգնեն երիտասարդությանը՝ ծանոթանալու իրենց նախնիների փառավոր գործերին և կթելադրեն բնագործակել նրանց:

Հայերին ազդային ինքնաճանաչության բերելու շատ ուրույն ճանապարհ է նշում հրապարակախոս Հայի որդի հայը: Նա քննադատում է հայերի կենցաղի մեջ մտած այն դատապարտելի սովորույթը, երբ նրանք լուկ խոսում են իրենց տառապանքների, ազգի դժբախտության մասին, հառաչում են, ողբում և... աղոթում, որ աստված փրկի իրենց: Սակայն մի՞թե աղոթքով կարելի է մի ամբողջ ազգի ճակատագրի հարցը լուծել: Մի քանի օրինակով նա հաստատում է այն ճշմարտությունը, թե ազգային հարցերը լուծվում են միայն վճռական գործողություններով: Նայեցե՛ք, Արամյաններ, դրում է նա, աստված չի

¹ «Ազդարար», 1794, № 3, էջ 138:

կարող հավանություն տալ նրանց, ովքեր անճարակությամբ նստում են և իր անունը տալիս, այլ ոգնում է նրանց, ովքեր կարողանում են ոտքի ելնել և իրենց ցանկություններն իրագործել՝ նույն սուրբ հոգու կողմից մարդուն շնորհված իմացականության և բանականության միջոցով, որը մարդու ծննդյան արվանից զարգանում է: Անհրաժեշտ է միաբանվել, արիանալ, խորհել և առաջ գնալ, շարունակում է նա, և այնտեղ, ուր կան այս պայմանները, անառարկելիորեն կլինեն՝ ազատություն, փառք, պատիվ և կյանքի ամեն մի բարիք: Այլ ճանապարհ չկա: Հրաշք չի կարող կատարվել: Միաբանություն է պետք, ջանք և աշխատանք: Ի հաստատումն իր մտքերի, նա վկայակոչում է Շնորհալուստողերը:

Ջանիս հասցես համայն շնորհագ,
Մի ծուլ կենաւ և ղեկւորած.
Թլ զանձն բոլ տաս ՚ի ճգանց.
Հասցես իմաստլս գերիմաց:

Հայի ուղի հայի հարցադրումը միակողմանի գտնելով՝ նրա հետ բանավեճի է մտնում Ազգակից³ ծածկանունով հրապարակախոսը: Նա գտնում է, որ հայերն իրենց ամբողջ ուշադրությունը պետք է կենտրոնացնեն ուսման վրա: Հնդկաստանի հայերը վաստակում են այնքան, որ նրանց ունեցվածքի մեկ քառորդով կարելի կլինի մի ազգ բարձրացնել... Ի՞նչն է, ուրեմն, նրանց պակասությունը, եթե ոչ ուսումը: Իր ընդդիմախոսի դեմ պատասխան հողվածով կրկին հանդես է գալիս Հայի ուղի հայը, որը պաշտպանելով իր գրույթները, հայտարարում է, թե փաստորեն իրենք միևնույն դիրքերում են գտնվում և թե իր նպատակը ևս միևնույնն է՝ ցույց տալ, որ «ուսումն աշխարհի վրա է, և ոչ երկնքում, որտեղ որոնում են այն՝ անհիմն աղոթքների միջոցով»:

«Ազգարար»-ի հրապարակախոսական պիծը հստակ է. հայերը պետք է մտավորապես բարձրանան, ստեղծեն իրենց մշակույթն ու գրականությունը, քրիստոսադավան պետությունների լեզվով թարգմանեն հայոց պատմությունը, տարածեն այն (առանձնապես բունավորների անողորմության դրվագները), աղերսադրով դիմեն քրիստոնյա պետություններին, որպեսզի սրանք հայերին փրկեն օտար բռնակալներից:

Այս ամենի փոխարեն նրանք պետք է խոստանան հարկ տալ իրենց հովանավորներին և ընդմիշտ հավատարիմ լինեն նրանց: Այնուհետև, հայրենիքն ազատագրելուց հետո, հայերը պետք է ջանան շենացնել այն, բարեկարգել, ծաղկեցնել արհեստներն ու երկրագործությունը, եվրոպական ազգերի օրինակով դպրոցներ բանան:

«Ազգարար»-ի հրապարակախոսները, հնդկահայ գործիչները ըստ արժանվույն զնահատում էին ժամանակի քաղաքակրթության դերը ազգերի առաջադիմության գործում: Հնդկահայ մտավորականությանն այս խնդրում խրախուսում էր Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղուիյանը: Շմավոնյանին ուղղած մի նամակում նա գրում էր, թե հայերը պետք է կարողանան ուսումնասիրել եվրոպական ազգերի լեզուն, գրականությունն ու գիտությունը,

² Տե՛ս նույն տեղում, 1795, № 10, էջ 304:

³ Բանասեր Թադևոս Ավդալրեզյանը ենթադրում է, թե Հայի ուղի հայը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայ երիտասարդներին քնից սթափեցնող ու արիության կոչող Մովսես Բաղրամյանը: Ազգակից ծածկանվան տակ նրա կարծիքով թաքնված է Եսայիի Շահամիրյանը (տե՛ս «Նորք», 1924, 4-րդ գիրք, էջ 148):

փորձեն ընդօրինակել նրանց, որով կհազեցվի ազգի ծարավը և կկատարվին հայերի բաղձանքները: Քերես այդ միջոցով էլ փրկության առիթ, կամ օգնություն լինի մեր քաղցր հայրենիքին»,—ավելացնում է նա:

Հարություն քահանա Շմավոնյանը, հարկավ, բաժանում էր իր թղթակիցների հայացքներն այս հարցերում: Նա նույնպես խորհում էր հայերի անել Վիճակի, նրանց պանդխտության, առևտրի անկման, ռամիկների հետամնացության և, մասնավորապես, ազգի տգիտության մասին: Առաջնորդվելով ազգային արժանապատվության բարձր զգացումներով, նա գրում է. «Մազրի առարկա ենք դառնում այլազգիների մեջ: Մինչդեռ նրանց ուսման պտուղները փայլում են որպես վառ ջահ՝ զիշերվա մեջ, մեր ազգը ոչ միայն տառապում է, այլև ամբողջովին պատված է տգիտությամբ»: Ո՞վ Հայկ,—բացականչում է նա,— հայ ժողովրդի սկիզբ ու հեղինակ, եթե դու հանկարծ արթնանայիր մեր դարում և տեսներք քո հետևորդներին, ապա աներկբայորեն քո քաջությունը հազիվ լիե բավական լիներ զիմադրելու մեր տգիտությանը, որն իշխում է մեզ՝ Բելի փոխարեն»⁴:

Քաղաքական հասկանալի նկատառումներով Հարություն քահանա Շմավոնյանը «Ազգաբար»-ում տպագրում է Հովսեփ Արղուիթյանի՝ հնդկահայերին ուղարկած կոնդակները: Գաղութահայության համար շատ հետաքրքրական էին մայր հայրենիքում հայերի կատարած քայլերը, և, առանձնապես, Եկատերինա կայսրուհու ուղադրությունը հայերի նկատմամբ: Հովսեփ արքեպիսկոպոսը հանգամանորեն պատմում է Նոր-Նախիջևան և Գրիգորիուպոլիս քաղաքների հիմնադրման և Եկատերինա II-ից հայերի ստացած առանձնաշնորհումների մասին: Տպագրվում է և այդ առիթով տրված արքայական հրովարտակր, որը հայերի սիրտը մեծամեծ հույսերով էր լցնում ապագայի նկատմամբ: Գաղութահայությունը տեսնում էր ազատագրված տեսնել իր հայրենիքը բռնավորներին և ազատության հույսերը՝ կապում էր ռուսական կայսրության և Հերակլ II-ի հետ:

«Ազգաբար»-ի հրապարակախոսության մեջ ինչ-որ չափով արտահայտություն են գտել ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները: Արտաքին լուրերը, որոնք բաղվում էին եվրոպական թերթերից, պտտվում են Ֆրանսիական ռեյուլյուցիայի, Եվրոպայում ծագած պատերազմական գրուիթյան, խռովությունների և ապստամբությունների շուրջը: Շմավոնյանին այդ հարցերը հուզում են՝ երկրում խաղաղությունը վերականգնելու և կանոնավոր առևտրական հարաբերություններ ստեղծելու առումով: Սակայն Ֆրանսիական ռեյուլյուցիայի հետևանքները բեկվում են «Ազգաբար»-ի էջերում և այլ պլանով: Շմավոնյանի չափավոր բրիստոնեական բարոյախոսությունը, իհարկե, չէր կարող որդեգրել ազատության և հավասարության այն հարցադրումը, որն ընկած էր Ֆրանսիական հասարակապետության հիմքում: Եվ ահա, Հայի ուղի Ուայի դատողությունների մեջ երևան է դալիս հետևյալ միտքը. առարկելով այն թղթակիցներին, որոնք բողոքում էին ժամանակի սոցիալական անարդարությունների, անարժան հարուստներին տրվող մեծարանքի դեմ, նա գտնում է, որ աշխարհի ստեղծման օրվանից բաժանումը կատարված է ի վերուստ և հարուստներն իրենց ունեցվածքի տերն են: Ավելին, նրանք միշտ պետք է մեծարվեն և պատիվներ ստանան, մինչդեռ աղքատները պետք է ձգտեն հարգանքի արժանա-

⁴ «Ազգաբար», 1795, № 8, էջ 209:

նալ իրենց առաքինի վարքով, աշխատասիրությամբ ու պարկեշտությամբ: Չէ՞ որ սուրբ գիրքն էլ նույնն է պահանջում՝ հարգել և պատվել ում հարկն է, այսինքն՝ տերերին: Իսկ եթե ցանկանում եք, որ հարուստները աղքատների հետ վարվեն ինչպես հավասարի հետ,—շարունակում է հրապարակախոսը,—այս պետք է օրենքներ ստեղծել ֆրանսացիների նման, այնպես, որ խոհարարը կերակուրը պատրաստելուց հետո սեղան բազմի տիրոջ հետ և լինի հավասարություն՝ ամենեցուն⁵: Ոչին պարզ է. «դեհլ հիմն նման Յրանսու», կնշանակեր մեղանշել սուրբ զրբի պատվիրանների դեմ:

Ամսագրի շուրջ համախմբված հրապարակախոսները հայ իրականության մեջ առաջին անգամ մամուլի օրգանի միջոցով դիմում էին զաղութահայությանը, ցույց տալիս նրա բարոյական և քաղաքական անմխիթար վիճակը, և հայերի հին պատմության ուսումնասիրության միջոցով ու եվրոպական քաղաքակրթության օրինակներով փորձում էին բերել ազգային ինքնաճանաչության:

* * *

«Ազգաբարի» էջերում Շմավոնյանն զգալի տեղ է հատկացրել զրապանություններին. զրանք իրենց բնույթով երեք տիպի են բաժանվում՝ ինքնուրույն, թարգմանական և ֆուկլորային: Սակայն անկախ այդ բանից, առաջին հայացքից կարելի է նկատել, որ զրական-զեղարվեստական նյութերի բնութագրումը խմբագիրը հիմնականում հետապնդել է մեկ նպատակ՝ օգնել զաղութահայության զաստիարակության և լուսավորության զործին, նպաստել նրա աշխարհաճանաչողության լայնացմանը:

Ինքնուրույն զործերից «Ազգաբար»-ում տպագրվել են խաչատուր Ջուղայեցու «Պարսից պատմությունը», Հակոբ Սիմոնյան Այուրյանցի «Հեյդարալի խանի պատմությունը», Խոջամալ Սաֆարյանի մշակած առակները, Քաղեհու Տեր-Անդրեասյանի և զրական ծածկանուններով ստորագրած մի շարք հեղինակների բանաստեղծություններ:

Խաչատուր Ջուղայեցին հոգևորական էր, որ իբրև նվիրակ Ջուղայից շրնդկաստան զնալու ճանապարհին վախճանվում է Բասրայում: Շմավոնյանն ստանալով նրա պատմության անավարտ ձեռագիրը, այն կորստից փրկելու նպատակով տպագրում է իր ամսագրում: «Հեյդարալի խանի պատմությունը» իր ակունքներով կապվում է հնդկական զրույցների հետ: Այուրյանը նկարագրում է հնդկական հուշակված զորավար և բանաստեղծ, Սրնգաթան քաղաքի նավար Հեյդարալի խանի սխրալից կյանքի պատմությունը:

Այս զործերը առավելապես կապված լինելով հայ պատմական զրականության և հնդկական ժողովրդական զրույցների ավանդների հետ՝ ժանրային և թեմատիկ որևէ նորություն չեն բերում: Այդ նույնը, սակայն, չի կարելի ասել զրական մյուս ստեղծագործությունների մասին: Սրանք թե՛ իրենց ձևով, թե՛ բովանդակությամբ տարբերվում էին ժամանակի զրարարալեզու զրական երկերից և եկեղեցական բանաստեղծություններից: Հայտնի է, որ մեր զրականության աշխարհականացման պրոցեսն սկսվում է դեռևս XI դարից, երբ զրականության մեջ երևան են զալիս աշխարհիկ մտածողության բազմազան ձևեր, ժողովրդի խոսակցական լեզվի առանձին արտահայտություններ և, ի

⁵ Նույն տեղում, 1795, № 12, էջ 129:

լրումն այդ ամենի, դրական նոր ժանրեր: Հայ իրականության մեջ և հատկապես միջնադարյան առականերում արդեն նկատվում է քննական վերաբերմունք դեպի կյանքի արատավոր երևույթները, դժգոհություն՝ սոցիալական անհավասարության, հոգևորականության ներկայացուցիչների, թագավորի և աստծո նկատմամբ:

«Ազգարար»-ի արձակը հետաքրքիր է իբրև այս նոր տիպի դրականության արտահայտություն: Ծիշտ է, միջնադարյան հայ առականերն ու աշխարհիկ գրությունները ինչ-որ չափով ծանոթ էին հայ մտավորականներին, բայց «Ազգարարն» առաջին տպագիր օրգանն էր, որն անհամեմատ մեծ տպաքանակով հայ ընթերցողների մեջ տարածում էր աշխարհիկ դրականության առաջին օրինակները:

«Ազգարար»-ի էջերում տպագրված առականերն իրենց ակունքներով կապվում են միջնադարյան հայ ձեռագրերի և միջնադարում լայն տարածում գտած թափառող սյուժեների հետ: Այդ առականերում ջատագովվում են ընկերասիրության և ճշմարտասիրության գաղափարները (Ձիու և էջի առակը, Երկու ստախոսների առակը), նշավակվում է ծուլությունը: Անրան և ալիկար մի մարդ գնում է անտառ փայտի, բայց ամեն քայլում ձախողվելով՝ ողբում է իր բախտը և ափսոսում, որ մանուկ հասակից անձր չի կրթել աշխատասիրության ոգով: Այստեղ հետաքրքրական է մի երևույթ. թեև առակի բարոյականում խոսվում է այն մասին, թե ծուլերին անգամ աստված չի կարող պաշտպանել, բայց ամբողջ առակը շաղախված է հակակրոնական ոգով: Թափթփված և կարճատև կինը ամուսնու իրերի մեջ կացնի փոխարեն շերեփ է դնում. ամուսինը, երբ մոթյուսին փորձում է փայտ կտրել, առաջին իսկ հարվածից թոցնում է շերեփի գլուխը: Ես սկսում է փնտրել կարծեցյալ կացնի գլուխը և մի շերեփ ալյուր է խոստանում աստծուն, եթե վերջինս օգնելու լինի իրեն: Այդ պահին գտնվում է շերեփի գլուխը և մարդը հուսահատ բացականչում է. «Անգո՛ւթ և անողո՛րմ, փոխանակ կացինը գտնելու, անձս վիրավորեցիր: Շտապով շերեփը բերել և ալյուրն ես պահանջում: Համոզված եմ, որ եթե կացինը գտնեիր՝ քո ձեռքից հավիտյան չէի ազատվի»⁶:

Ժողովրդի քննադատող միտքը չի խնայում և ամբարտապան ու դաժան, բայց կարճամիտ թագավորներին: Մի թագավոր բարերարի համբավ է վայելում, մինչդեռ այդ բարերարությունը սոսկ ձեական էր: Պատահում է այնպես, որ նրա զգեստները փոխս են՝ ընկնում և թագավորը հարկադրված է լինում մուրացկանի զգեստներով դուրս գալ բաղնիքից. նրան պալատ չեն ընդունում: Սովամահ չլինելու համար նա ստիպված է լինում կերակրվել իր «հովանավորած» աղքատանոցի սեղանի փշրանքներով և նոր միայն հասկանում է իր «բարերարության» արժեքը: Եղջերվի և առյուծի առակում քննադատվում են պալատական բարքերը: Սրամիտ եղջերուն քծնելով շողորորթության սովոր թագավորին, փրկվում է մահից: Առակի բարոյականում ասվում է, թե ովքեր ճարպկորեն կեղծում են արքունիքում, նրանք միշտ խաբում են փոքրիկ խելք ունեցող արքաներին:

Հետաքրքրական է Եղուպոսի առակներից թարգմանված «Մկների ժողովը», որի հիմքում ընկած է միաբանության և համարձակության գաղափարը՝ ընդդեմ ստրկամտության: Հաճախ տեսնում ենք, — ասված է առակի բարոյակա-

⁶ Նույն տեղում, 1794, № 2, էջ 64:

նում,— թե ինչպես ընդհանուր ժողովներում մարդիկ հեշտությամբ խորհում են ղեկավար գործերի մասին, բայց կամ նրանց ծրագրածն անկարելի է լինում իրականացնել, և կամ իրենք չեն կարողանում գործը հասցնել մինչև վերջ և մնում են մշտատև հպատակության մեջ⁷։

Միջնադարյան եվրոպայում տարածված երգիծական փոքրիկ պատմվածքներից՝ ֆաբլներից մեկի թարգմանությունն է կամակոր կնոջ առակը։ Ամուսնու հետ վիճելով այն մասին, թե արտը ոչ թե հնձված է, այլ խուզված, կամակոր կինը խեղդվելու պահին անգամ ձեռքը մկրատի ձեռով շարժում է՝ պնդելով, թե արտը խուզված է։

«Ազդարար»-ի արձակ թարգմանությունների մեջ թե՛ ծավալով և թե՛ արժարժած դադափարներով նորություն էր անգլերենից թարգմանված «Փոքրիկ Ջեկը» վիպակը, որն արկածային ժանրի առաջին օրինակներից էր մեր գրականության մեջ։ Թարգմանական արձակ գործերից է և «Սանտոն Բառսիսայի պատմությունը», որը նույնպես իր ոգով ներդաշնակում է ամսագրի զեղարվեստական գործերի ուղղությանը և մի բողոք է կեղծ բարեպաշտության դեմ։ Ուշագրավ է նաև արքեպիսկոպոս Կոլոնիայի պատմությունը։

«Ազդարար»-ի արձակը, թարգմանական թե ինքնուրույն, աչքի է ընկնում նպատակի որոշակիությամբ, խոսքի պատկերավորությամբ, երգիծանքի հարուստ երանգներով։ Այն իր մեջ խտացնում է ժողովրդական մտածողությանը հատուկ իմաստության և լավատեսության տարրերը։

Սակայն, «Ազդարար»-ի գրական բաժինը չի սպառվում միայն արձակի նմուշներով։ Ամսագրում տպագրվել են և բազմաթիվ չափածո գործեր, որոնք բանաստեղծություններ չեն այսօրվա հասկացողությամբ, այլ միահանգ, միապաղաղ բանաստեղծություն-հրապարակախոսական տրակտատներ։ Այս ժանրով են ստեղծագործել «Ազդարարի» հրապարակախոսները, որոնցից ամենաշնորհալին՝ Ուրախակից Բաբելամը, ամսագրում զետեղել է 7 բանաստեղծություն։ «Ազդարար»-ի բանաստեղծներն առանձնակի հետաքրքրություն են ցուցաբերում զեպի հայ ժողովրդի քաղաքական անցյալը, գովերգում են իրենց նախնիների վաղեմի փառքը, արժարժում ազատասիրական և հայրենասիրական դադափարներ։

«Ազդարար»-ում տպագրվել են նաև դասական ոճի մի քանի բանաստեղծություններ, որոնց արժանիքները ժամանակին չափվում էին նրանց ճարտասանական կատարելության աստիճանով։ Բանաստեղծական այս ձևը, սակայն, բնորոշ չէ «Ազդարար»-ի դրական բաժնի համար։ Այդ բաժնի նյութերը հիմնականում հավաստում են հայ գրականության աշխարհականացման փաստը։ «Ազդարարը» հայ նոր գրականության ձևավորման նախօրյակի գրական այն առաջին դպրոցն էր, որն զգալի աշխատանք էր կատարում հայ գրականության աշխարհականացման բնագավառում։

Ի՞նչ պատկերացում ունեին «Ազդարար»-ի գրական աշխատակիցները բանաստեղծական արվեստի մասին։ Նրանք գրեթե բոլորը խոստովանում են, որ անձանոթ են բերթողական արվեստի գույտներներին և իրենց ուժերից վեր են համարում կատարյալ գործ ստեղծել։ Անգամ «Ազդարար»-ի մշտական աշխատակից Ուրախակից Բաբելամը իր օգտագործած սահմանափակ հանգերի շինանյութը նկատի ունենալով՝ իրեն համեմատում է այն մարդու հետ, որը մտա-

7 Նույն տեղում, 1794, № 3, էջ 121—122։

ծում է 200 աղյուսով բնակարան կառուցելու նա նույնիսկ խոստովանում է, որ Լոբի ևն պահեր, Լորր իներ Հուսահատվել է և որոշել այլևս չգրել, բայց կրկին գրի է վերցրել, վստահ լինելով, որ ընթերցողները զնահատելով «գիտավորության պատվականություն», իրեն կներեն տաղաչափական զանցանքների համար: Ստեղծագործական աշխատանքը նա համարում է ոչ թե զվարճություն կամ հաճելի ժամանց, այլ ուսումնառության, մտքի լարված աշխատանքի, ժամանակի էական հարցերի մեջ խորամուխ լինելու զգուշացում պրոցես:

Գծրախտաբար, «Ազգարարի» բանաստեղծներից և հեղինակներից շատերի ինքնությունն այսօր զգուշ է վերականգնել. նրանց զրական ծածկանունները դեռևս չեն վերծանվել: Հայտնի են միայն Բաղևոս Տեր-Անդրեասյանի հոգաժալ Սաֆարյանի, Հակոբ Այուրյունցի անունները: Ամսագրին շատ մոտ կանգնած Ուրախակից Բաբկանը և Հայի ուղի հալը ժամանակի պայծառ մրտաժողներից էին, բազմակողմանի զարգացած բանաստեղծ-հրապարակախոսներ:

Կասկածից վեր է, որ բազմաթիվ անստորագիր նյութերի, զեղարվեստական գործերի և մշակված առակների հեղինակը Հարություն քահանա Շմավոնյանն էր, որը սովորություն չունեւր նամակներից բացի ստորագրել որևէ հոգվածի տակ: Նա էր որոշում ամսագրի զրական ուղղությունը, բնտրում նյութեր, որոնք առաջին հերթին պետք է համապատասխանեին ամսագրի ընդհանուր ոգուն: Շմավոնյանը հեղինակ էր և բազմաթիվ թարգմանական նյութերի. որոնք նույնպես բնտրվում էին մեծ խնամքով: Ի դեպ, մի առիթով խոսելով արտասահմանյան թերթերի զրական նյութերի խայտարղետ բովանդակության մասին, նա գրում է, թե իներ չէր կարող անբնագատ կերպով օգտվել զրանցից, որովհետև այդ գործերն «ավելի առասպելաբանություններ, քան բարոյական գրույցներ են»:

* *

«Ազգարարն» ուներ խմբագրական մարմին, որի անդամները կամ, այսպես կոչված, վերակացուները ուսումնասիրում էին ստացված նյութերը և ապա միայն զրանք թույլատրում տպագրության:

Արտաքին լուրերը խմբագիրը մեծ մասամբ կազմում էր Լվրոպական թերթերի նյութերով՝ քննական վերաբերմունք ցուցաբերելով դեպի աղբյուրները: Շմավոնյանը կարևոր նշանակություն էր տալիս տեղի հայ բնակիչներին թերթի հետ կապելու խնդրին: «Ազգարար»-ի հրատարակության օրվանից Մադրասի հայոց եկեղեցում գրվում է մի արկղ, որի մեջ քաղաքացիները կարող էին անստորագիր թղթակցություններ գցել: «Ազգարար»-ում տպագրվում են բազմաթիվ թղթակցություններ, որոնք հանված էին այդ «սնդուկից»: Թղթակիցների թվում կային ամենաբազմաշան մասնագիտությունների տեր մարդիկ: Շմավոնյանը, սակայն, չի բավարարվում այն թղթակցություններով, որ ստանում էր սնդուկի միջոցով կամ անձնական խրախուսանքների զնով: Իբրև գործին քաջամուտ մարդ, նա իր կապերն օգտագործելով ձեռք է բերում այն բոլոր հետաքրքրական նամակները, որոնք ստացվում էին Զինաստանից, Ֆիլիպիններից, Բասրայից, Թուսաստանից... Այս ճանապարհով նա հարուստ ինքնամացիա է տպագրել առևտրական շուկայի, ծովահների կողմից աղետի ենթարկված հայ վաճառականների, Կովկասի իրադարձությունների և, մասնավորապես, Աղա Մահմեդ խանի արշավանքների մասին: «Ազգարար»-ում

տպագրվել են բազմաթիվ առևտրական հայտարարություններ, հաղորդումներ՝ ժողովների, վիճակահանության պայմանների, առևտրականների հիվանդության մասին, դատական նիստերի նկարագրություններ, Մադրասի գաղութի հայերի առօրյան լուսարանող լուրեր, մահերի, ծննդյան և ամուսնությունների լուրեր, նավերի չվացուցակը, լուսնի լրման փուլերը և այլն: Շատ արժեքավոր են շուկայում ապրանքների գների մասին եղած ամենամսյա հաղորդումները:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում և այն սակավաթիվ նյութերը, որոնք վեր են հանում ժամանակի հասարակական փոխհարաբերությունների պատկերը Հնդկաստանում: Այդ իմաստով ուշագրավ են հայաղգի Ստեփանոս Գուլամբյանի թղթակցությունները, որտեղ խոսվում է Մադրասի նահանգապետ լորդ Հորերթի և նրա շքախմբի երկու այցի մասին Մուրշուտ՝ Ստեֆան Պապամի բամբակի պլանտացիաները: Այստեղ նկարագրվում են անգլիական գաղութարարի իշխանական երթը (փղերի և ուղտերի քարավաններով), նրանցույց տրված շքեղ ընդունելությունը, ճաշկերույթները, տեղացիների ուժերով տրված պարահանդեսները և այլն⁸: Հնդկահայ գաղութի վաճառականներից մի քանիսի հետաքրքրասիրությունների լայն շրջանակի համար բնորոշ է մի փաստ. հայ վաճառական Գրիգոր Մարդար խալդարը, որ մի հայտարարությամբ ազգակիցներին հրավիրում էր իր խանութը գինիներ գնելու, երկրորդ հայտարարությամբ նրանց ուշադրությունը հրավիրում է իր պատկերասրահի վրա: Նա հայտնում է, որ մի անգլիացուց ձեռք է բերել նկարների և արձանների մի հարուստ հավաքածու, որը շաբաթական երկու օր ցուցադրելու է մուտքի վճարով (մուտքի տոմսակն արժեք 1 հուն, այնքան, որքան «Ազգարար»-ի մեկ ամսվա բաժանորդագինն էր): Նա հայտնում է, որ մեկ ամիս հետո ցուցահանդեսը տեղափոխելու է այլ երկիր: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ ի թիվս այլ արձանների և պատկերների (որոնք նկարագրվում են), ցուցադրվելու են «Վոլտեր և Ռոսիո գերահռչակ հեղինակը, այսինքն գրողը, գրյանց ֆռանսալու»:

Հարություն Շմավոնյանը իր ժամանակի զարգացած և լայն մտահորիզոնի տեր գործիչներից էր, գիտեր մի շարք լեզուներ, ուներ բարձր ճաշակ, լավ էր պատկերացնում լրագրային գործը և նվիրված էր դրան: Նա մեկն էր այն եզակի գործիչներից, որոնք բմբռնում են ժամանակի պահանջը և քայլում ժամանակի հետ. նամակներից մեկում նա այն միտքն է հայտնում, թե տեսնելով իր շրջապատի մտավորականության գովելի իղձը, ինքը տպարան է հիմնել և իրեն վարձատրված է զղում՝ ժամանակակիցների քաջալերությամբ:

Հայ ժողովրդի հեռանկարները Շմավոնյանը անվերապահորեն կապում էր քաղաքակրթության և գիտության յուրացման, ժողովրդի մտավոր զարգացման հետ: Այս գաղափարները նա հայտնում էր և՛ իր հոդվածների, և՛ անձնական նամակների միջոցով: Այսպես, ուսումնածարավ իր թղթակցի նամակին ի պատասխան, որը հայտնում էր, թե իր ուսման փափագը չի կարող «գրչալի սմա նշանակել», Շմավոնյանը մի շարք խորհուրդներ է տալիս, որոնք ուղղված էին առհասարակ երիտասարդությանը: Հիշեցնելով Պլատոնի և Արիստոտելի օրինակը, նա պրում է. ովքե՞ր էին Արիստոտելը և Պլատոնը, որոնց անունները հիշում ես. մե՞թե նրանց ժամանակ հարուստներ չկային, որոնք փառավորվում էին կյանքում. սակայն նրանք ովքե՞ր էին, և ո՞րն է նրանց գործը:

⁸ Նույն տեղում, 1754, N° 2. էջ 91:

Տես, որ նրանք անցան իրենց անցողիկ փառքով, հագիվ արժանանալով տասր տարվա հիշատակության, իսկ նյութապես զրկված գիտնականները մինչև այսօր դպրության պատմության անմահների շարքում են զրկած⁹։

Հետևելով իր ժամանակի գիտական մտքի նվաճումներին, Շմավոնյանը այն բնութագրողներին հանգամանորեն պատմում է իր օրերի մեծ նորության՝ դապարիկի թռչնի մանրամասները։ Թարգմանական այդ հոդվածի վերջում նա իր հայրենակիցներին կոչ է անում շարունակ ձգտել բարձունքների, տիրապետել դիտությանը, բարձրանալ օդապարիկից էլ վեր, ավելի վեր, քան ստղային համակարգությունները, թռչել և հասնել հայրենի աշխարհը։ «Ահա այսպիսի անզուգական բարձրության փափագելով,—գրում է նա,—ջանացեք աստվածային վարք ստանալ, որպեսզի մեր այս աշխատանքն էլ ոչ թե անօգուտ, այլ պտղաբեր լինի»։

«Ազդարար»-ը ունի իր ուրույն և անփոխարինելի տեղը հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ։ Այն ուսանելի դպրոց է եղել հետագա շրջանի հայ գիտնականների համար։ Առաջին հայ պարբերականը լինելուց բացի, «Ազդարար»-ը մնում է որպես XVIII դարի վերջի հնդկահայ իրականության պատկերն արտացոլող պատմական աղբյուր։

ПЕРВЫЙ АРМЯНСКИЙ ЖУРНАЛ

М. А. МХИТАРЯН

(Р е з ю м е)

В октябре 1964 г. исполнилось 170-летие со дня выхода в свет первого армянского журнала «Азларар» («Вестник»), основанного в Индии (в г. Мадрасе) священником Арутюном Шмавоняном. В статье рассматриваются основные вопросы, затронутые в отделе публицистики журнала. Будущность армян и освобождение Армении от иноземных захватчиков «Азларар» освещал с позиции русской ориентации. «Азларар» имел большой литературный отдел, благодаря которому он стал своеобразной литературной школой, сыгравшей известную роль в развитии новой армянской литературы. В статье уделено особое внимание вопросам журналистской деятельности редактора журнала Шмавоняна, который хорошо понимал требования своего времени и впервые в печатном органе развернул большую работу по поднятию культурного уровня своего народа.

⁹ Նույն տեղում, 1795, № 11, էջ 377։